

# آرمانشهر دینی در پهنه شعر فارسی

www.ketab.ir

دکتر احمد احمدی

عضو هیأت علمی دانشگاه تهران



## انتشارات دانشگاه تهران

شماره ۲۶۶۳

شماره مسلسل ۴۸۵۸

احمدی، احمد، ۱۳۴۲ -  
آرمانشهر دینی در پهنه شعر فارسی / احمد احمدی - تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه  
انتشارات و چاپ، ۱۳۸۴.  
۲۹۵ ص - (انتشارات دانشگاه تهران: شماره ۲۶۶۳)  
ISBN 964-03-4858-9: ۱۹۰۰۰ ریال  
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.  
کتابنامه: ص. [۲۸۸] - ۲۹۵.  
۱. مدینه فاضله در ادبیات. ۲. مدینه فاضله - جنبه های مذهبی. ۳. مدینه فاضله -  
جنبه های مذهبی - اسلام. ۴. شعر فارسی - تاریخ و نقد. ۵. شاعران ایرانی. الف. دانشگاه  
تهران. مؤسسه انتشارات و چاپ. ب. عنوان.  
۳ الف ۴۵ م / PIR ۳۲۴۲ / ۸۳ / ۸۰  
کتابخانه ملی ایران  
۱۶۰۰۸-۸۳ م

شابک ۹۶۴-۰۳-۴۸۵۸-۹ ISBN 964-03-4858-9

عنوان: آرمانشهر دینی در پهنه شعر فارسی

تألیف: دکتر احمد احمدی

ناشر: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

تاریخ انتشار: تابستان ۱۳۸۴ (چاپ اول)

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران

مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است.

«کلیه حقوق برای دانشگاه تهران محفوظ است»

بها: ۱۹۰۰۰ ریال

پست الکترونیک: Press@ut.ac.ir - آدرس سایت: Press.ut.ac.ir

## فهرست

|    |                                                       |
|----|-------------------------------------------------------|
| ۱۱ | ..... "پیشگفتار"                                      |
| ۱۳ | ..... «مقدمه»                                         |
| ۱۷ | ..... بخش اول                                         |
| ۱۷ | ..... فصل اول: آرمانشهر در فرهنگ پیشینیان             |
| ۱۸ | ..... آرمانشهر در فرهنگ پیشینیان                      |
| ۱۸ | ..... ۱- آیین زردشت                                   |
| ۲۰ | ..... ۲- در آیین هندی (هندوئیسم)                      |
| ۲۲ | ..... ۳- در آیین بودایی                               |
| ۲۳ | ..... ۴- در آیین یهود                                 |
| ۳۱ | ..... ۵- در آیین مسیحیت                               |
| ۳۵ | ..... ۶- در آیین‌های دیگر ملل گوناگون                 |
| ۳۹ | ..... فصل دوم: تاثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی         |
| ۴۹ | ..... فصل سوم: آرمانشهر در اسلام                      |
| ۵۰ | ..... پاره نخست در آثار اهل سنت:                      |
| ۵۷ | ..... ۱- در تفسیر آیات قرآنی (تفسیر روایی)            |
| ۵۸ | ..... ۲- کتب حدیثی عامه                               |
| ۶۱ | ..... خلاصه سؤال:                                     |
| ۶۲ | ..... خلاصه پاسخ ابن حجر هیثمی، مفتی مذهب شافعی:      |
| ۶۲ | ..... خلاصه پاسخ ابوالسرور حنفی:                      |
| ۶۲ | ..... مفتی مذهب حنفی:                                 |
| ۶۳ | ..... خلاصه پاسخ محمد بن محمد خطابی، مفتی مذهب مالکی: |

- خلاصه پاسخ یحیی بن محمد حنبلی، مفتی مذهب حنبلی: ..... ۶۳
- نظر علمای کنونی اهل سنت: ..... ۶۵
- پاره دوم: در دیدگاه تشیع ..... ۷۴
- گفتار نخستین: در آمدی بر امامت ..... ۷۴
- نکته نخست: جاودانگی و فراگیری دین اسلام ..... ۷۴
- نکته دوم: خاتمیت پیامبر اسلام صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ و آلِهِ ..... ۷۶
- نکته سوم: مقامات حضرت رسول اکرم صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ و آلِهِ ..... ۷۶
- نکته چهارم: مصونیت دین اسلام از تحریف و تبدیل ..... ۷۷
- نکته پنجم: عدم مصونیت سخنان حضرت رسول اکرم (ص) ..... ۷۸
- نکته اساسی و نتیجه گیری ..... ۷۹
- آیات و روایات مشهور در بحث امامت ..... ۸۰
- گفتار دومین، سیمای قرآنی موعود در حدیث شیعه ..... ۸۴
- گفتار سومین - آرمانشهر در حدیث شیعه ..... ۹۳
- الف - کلیات ..... ۹۳
- ۱- تعیین شخص موعود ..... ۹۳
- نقطه اختلاف این دو عقیده کجاست؟ ..... ۹۳
- ۲- میلاد «موعود اسلام» علیه السلام ..... ۹۷
- ۳- نام‌ها، لقب‌ها و کنیه‌های مبارک حضرت ..... ۹۸
- ۴- شمایل مبارک ..... ۱۰۰
- ب - اختصاصات موعود اسلام علیه السلام ..... ۱۰۴
- ۱- غیبت ..... ۱۰۴
- اقسام غیبت ..... ۱۰۸
- ۱- غیبت صغری (پنهانی کوتاه مدت) ..... ۱۰۸
- ۲- غیبت کبری (پنهانی دراز مدت) ..... ۱۰۹
- غیبت در روایات ..... ۱۱۰
- فلسفه غیبت ..... ۱۱۲
- کیفیت بهره‌گیری مردم از امام غایب علیه السلام ..... ۱۱۳

|     |                                         |
|-----|-----------------------------------------|
| ۱۱۷ | ۲- انتظار.....                          |
| ۱۲۲ | ۳- نشانه‌های ظهور.....                  |
| ۱۲۹ | دجال.....                               |
| ۱۲۹ | دجال در مسیحیت:.....                    |
| ۱۲۹ | دجال در فرهنگ‌های دیگر.....             |
| ۱۳۲ | درباره «ضحاک» نیز چنین می‌خوانیم:.....  |
| ۱۳۳ | دجال در روایات اهل سنت.....             |
| ۱۳۴ | بررسی ویژگی‌های دجال.....               |
| ۱۳۶ | بحثی درباره سفیانی.....                 |
| ۱۳۷ | مهمترین تفاوت‌های بین آن دو:.....       |
| ۱۳۹ | ۴- قیام و حکومت جهانی.....              |
| ۱۴۹ | بخش دوم.....                            |
| ۱۴۹ | مدینه فاضله در شعر فارسی.....           |
| ۱۵۰ | درآمدی بر سبک‌های شعر فارسی.....        |
| ۱۵۲ | مختصات سبک خراسانی.....                 |
| ۱۵۲ | الف- مختصات زبانی.....                  |
| ۱۵۲ | ب- مختصات فکری.....                     |
| ۱۵۲ | ج- مختصات ادبی.....                     |
| ۱۵۳ | آرمانشهر در شعر بزرگان سبک خراسانی..... |
| ۱۵۳ | ۱- رودکی.....                           |
| ۱۵۴ | آرمانشهر در شعر رودکی.....              |
| ۱۵۴ | ۲- دقیقی طوسی.....                      |
| ۱۵۵ | آرمانشهر در شعر دقیقی.....              |
| ۱۵۵ | ۳- کسایی مروزی.....                     |
| ۱۵۵ | آرمانشهر در شعر کسایی مروزی.....        |
| ۱۵۷ | ۴- فردوسی طوسی.....                     |

- ۱۵۸ ..... آرمانشهر در شاهنامه.
- ۱۶۱ ..... ۵- عنصری بلخی
- ۱۶۲ ..... آرمانشهر در شعر عنصری.
- ۱۶۳ ..... ۶- فرخی سیستانی
- ۱۶۴ ..... آرمانشهر در شعر فرخی سیستانی.
- ۱۶۴ ..... ۷- منوچهری دامغانی
- ۱۶۵ ..... آرمانشهر در شعر منوچهری دامغانی
- ۱۶۶ ..... ۸- فخرالدین اسعد گرگانی
- ۱۶۷ ..... آرمانشهر در شعر فخرالدین اسعد گرگانی
- ۱۶۷ ..... ۹- اسدی طوسی
- ۱۶۷ ..... آثار و تألیفات اسدی:
- ۱۶۸ ..... آرمانشهر در شعر اسدی
- ۱۷۰ ..... ۱۰- قطران تبریزی
- ۱۷۰ ..... آرمانشهر در شعر قطران
- ۱۷۱ ..... ۱۱- ناصر خسرو قبادیانی
- ۱۷۳ ..... آثار ناصر خسرو:
- ۱۷۳ ..... بررسی فکر و شعر ناصر خسرو:
- ۱۷۵ ..... آرمانشهر در شعر ناصر خسرو
- ۱۸۰ ..... ۱۲- ابوالفرج رونی
- ۱۸۱ ..... آرمانشهر در شعر ابوالفرج رونی
- ۱۸۲ ..... ۱۳- مسعود سعد سلمان
- ۱۸۴ ..... آرمانشهر در شعر مسعود سعد
- ۱۸۴ ..... ۱۴- خیام نیشابوری
- ۱۸۶ ..... آرمانشهر در شعر خیام
- ۱۸۶ ..... ۱۵- امیر معزی نیشابوری
- ۱۸۸ ..... آرمانشهر در شعر امیر معزی
- ۱۸۹ ..... ۱۶- قوامی رازی

- ۱۹۰ ..... قوامی در منظر گذشتگان.
- ۱۹۲ ..... آرمانشهر در شعر قوامی رازی
- ۱۹۷ ..... ۱۷- ادیب صابری ترمذی
- ۱۹۸ ..... آرمانشهر در شعر ادیب صابر
- ۱۹۸ ..... ۱۸- مختاری غزنوی
- ۱۹۹ ..... آرمانشهر در شعر مختاری غزنوی
- ۲۰۰ ..... ۱۹- سنایی غزنوی
- ۲۰۳ ..... آثار سنایی
- ۲۰۳ ..... دیدگاه‌ها درباره حقیقة الحقیقه
- ۲۰۵ ..... آرمانشهر در شعر سنایی
- ۲۰۹ ..... ۲۰- عبدالواسع جبلی
- ۲۱۰ ..... آرمانشهر در شعر عبدالواسع جبلی
- ۲۱۱ ..... ۲۱- سوزنی سمرقندی
- ۲۱۲ ..... آرمانشهر در شعر سوزنی سمرقندی
- ۲۱۳ ..... ۲۲- رشیدالدین وطواط
- ۲۱۳ ..... آثار رشیدالدین وطواط
- ۲۱۴ ..... آرمانشهر در شعر رشید وطواط
- ۲۱۵ ..... ۲۳- اثیر اخسیکتی
- ۲۱۶ ..... آرمانشهر در شعر اثیر اخسیکتی
- ۲۱۷ ..... ۲۴- انوری
- ۲۲۱ ..... و اما انوری از جنبه‌ای دیگر:
- ۲۲۲ ..... آرمانشهر در شعر انوری
- ۲۲۵ ..... ۲۵- فلکی شروانی
- ۲۲۶ ..... آرمانشهر در شعر فلکی شروانی
- ۲۲۶ ..... ۲۶- جمال‌الدین اصفهانی
- ۲۲۸ ..... آرمانشهر در شعر جمال‌الدین اصفهانی
- ۲۲۹ ..... ۲۷- خاقانی شروانی

|                                           |            |
|-------------------------------------------|------------|
| آثار خاقانی .....                         | ۲۳۲        |
| آرمانشهر در شعر خاقانی .....              | ۲۳۲        |
| ۲۸- ظهیرالدین فاریابی .....               | ۲۴۳        |
| آرمانشهر در شعر ظهیر .....                | ۲۴۴        |
| ۲۹- نظامی گنجوی .....                     | ۲۴۴        |
| آثار نظامی .....                          | ۲۴۵        |
| دیدگاهها درباره نظامی گنجوی .....         | ۲۴۶        |
| آرمانشهر در شعر نظامی .....               | ۲۴۸        |
| ۳۰- عطار نیشابوری .....                   | ۲۵۸        |
| آثار عطار .....                           | ۲۵۹        |
| عطار و دیدگاهها .....                     | ۲۶۰        |
| سیمای «موعود» در شعر عطار .....           | ۲۶۳        |
| تحلیل دیدگاه شاعران درباره آرمانشهر ..... | ۲۷۲        |
| تحلیل کلی: .....                          | ۲۷۴        |
| <b>بخش سوم- فهرستها .....</b>             | <b>۲۷۵</b> |
| فهرست آیات .....                          | ۲۷۶        |
| فهرست روایات .....                        | ۲۷۸        |
| فهرست نامهای کسان .....                   | ۲۸۱        |
| منابع و مأخذ .....                        | ۲۸۸        |
| آثار و دواوین شاعران .....                | ۲۹۳        |

## «پیشگفتار»

این جستار درآمدي است بر تصوير شاعران نامبردار سه قرن نخستين ادب فارسي از آرمانشهر ديتي که نمود و نماد آن در فرهنگ اسلامي اشاره به «متوعد» همه اديان، حضرت بقيّة الله الاعظم عجّل الله تعالي فرجه الشريف است. اهل نظر آگاهند که عنوان «آرمانشهر ديني در پهنه شعر فارسي»، مبحثي درازدامن است که در حتمي چنين اندک نمي گنجد. بر همين مبنا، نگارنده عرصه در آمد و آغازينه اي بر اين مبحث را وجهه همت خود گردانيده است و با اعتراف به قلت بضاعت، فرصت ناکافي، کمبود منابع لازم و محدوديت هاي ديگر را عوامل کاستي هاي احتمالي اين اثر شمارده، اين تحقيق را مقدمه اي براي ترغيّب صاحب نظران براي ورود به اين عرصه سترگ مي داند. شايد ذکر آن که در اين پژوهش، آثار سي تن از شاعران قرن هاي چهارم، پنجم و ششم از ديدگاه موضوع بحث، مورد بررسي و مطالعه قرار گرفته است.

وان ملخي پيش سليمان بردن زشت است و ليکن هنر است از موري

## «مقدمه»

امید، مایه ادامه حیات آدمی است. امید رسیدن به وضعیت مطلوب، مایه و محرک تلاش است.

هرگونه کوشش و تلاشی، به انگیزه رسیدن به هدفی صورت می‌پذیرد. پس به اندازه وجودی دارنده امید، مقصود و هدف و انگیزه متفاوت می‌گردد. اما بدیهی است که به هر حال آدمی با امید رسیدن به مقصود یا دست‌یافتن به امری مطلوب به هرگونه تلاش و رفتاری می‌پردازد.

«انسانها، انسانهای هوشمند، معمولاً همه در انتظار روزی بهتر و روزگاری مرفه‌ترند. روزگاری که همه چیز در آن به کام دل آسان‌تر گردد؛ در آن از جور و ستم، آلودگی و نابسامانی و رنج و بیماری اثری دریافت نشود.

در گذشته دور، در شرق اقصی، نیمه راه، از کنفوسیوس بریدند و به یاران «لائوتسه» پیوستند؛ در هند، ترک یار و دیار گفتند تا در پرتو «بودا» راه جویند؛ از زرتشت گسستند تا با «مانی» یا «مزدک» همکاران و هم‌بیعت شوند؛ در جزیره از هر چه بود، با همه دشواریها علاقه برکنندند و یکباره دل به «محمد» صلی الله علیه و آله بستند... آنها همه، چرا چنین کردند؟!

قیامها، عصیانها، نویدها، سوزها، گدازها، تحمل شکنجه‌ها، انتظارها... اینها همه به خاطر چیست؟

جز به خاطر «روزی بهتر» روزگار نکوتر و یا فردایی با شکوه‌تر؟<sup>(۱)</sup>

آفریدگار هستی محرک انسان را در همه امور حیات، «امید» او به هدف والاتر و یا وضعیت مطلوب‌تری قرار داده است. از آن جا که این سائقه در نهاد «آدمی» نهاده شده

---

۱- صاحب الزمانی، دکتر ناصرالدین، دیپاچه‌ای بر رهبری، موسسه مطبوعاتی عطائی، چاپ سوم

است و مفسور به فطرت اوست، زمان و مکان نمی‌شناسد؛ محدوده روزگار خاص یا سرزمینی خاص آن را در خود محدود نمی‌سازد. امید به روزگاری بهتر یا به عبارت دیگر «بهروزی» را در همه جا و همه گاه می‌توان یافت.

البته این امید را در حیات جانداران دیگر نیز می‌توان حس کرد، اما در آن حیطة باید به رهنمون غریزه قائل شد و یا دست‌کم به این که در آن حوزه، امیدوار، از امید خویش آگاهی ندارد و صرفاً به انگیزش غریزه و ساختار خویش برای رسیدن به وضعیت بهتر می‌کوشد. اما در آدمی این امید، آگاهانه است و ارزش این امید نیز بسته به آگاهی امیدوار.

این نیز بدیهی است که انسان موجودی «جامعه‌زاد» و «جامعه‌زی» است؛ به عبارت دیگر، آدمی ناگزیر؛ با دریافت ضعف‌ها، نقصان‌ها و توانایی‌ها، محدودیت‌های خویش، تکامل خویش و ادامه زیست را در «اجتماع» ممکن می‌بیند. به عبارت دیگر، اجتماع، تضاد اندیشه‌ها و خواست‌ها و عواطف و توانایی‌ها را در پی دارد و ناگزیر نیاز به «اداره» این خواست‌ها و توانایی‌ها در «دولت‌شهر» یا جامعه احساس می‌شود. پس نیاز به «مدیر»، نیازی آشکار و خدشه‌ناپذیر است. این جاست که بحث از حکومت و سیاست پیش می‌آید و این که بهترین مدیران و رهبران را برای جامعه خویش داشته باشیم. بنابراین امید به تحقق روزگار بهتر به جست‌وجوی «رهبر» می‌انجامد.

کاوش‌ها و بحث‌های پیشینیان، فیلسوفان یونان، درباره مدینه فاضله، آرمانشهر؛ ناکجآباد، نیز برای جست‌وجوی جستجوی بهترین‌ها، در «اداره» و «مدیر» بوده است.<sup>(۱)</sup>

«بدین ترتیب در حقیقت، بشریت در احلام زرین و رؤیاهای طلایی خود از حکومت ایده‌آل در «مدینه فاضله» در «مسیح‌جویی»‌ها، «خضر خواهی»‌ها و «مهدی‌پرستی»‌های خود در اشتیاق سوزان و عمیق و دیرین خویش برای یک «قطب»، یک «پیر»، یک «مراد»، یک «امام» و بالاخره یک «منجی بزرگ» در حقیقت خواهان همان «برترین رهبر» است. انتظار «فرج بعد از شدت»، اشتیاق «آرامش بعد از طوفان» امید استقرار صلح و

۱- علامه طباطبائی نیز در تفسیرالمیزان ذیل آیه مبارکه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً...» (بقره ۲۱۳)، اجتماعی بودن زندگی انسان را دلیل لزوم نبوت گرفته‌اند.

عدل جاویدان، پس از شیوع ظلم و فساد همه گیر بی پایان، به وسیله یک «منجی بزرگ»، یک «مسیح موعود»، یک «مهدی» قائم منتظر یا به گفته «حافظ»، ایمنی قوافل دل و دانش از دست قاطعان طریق به دست یک «مرد راه»، اختصاص به ملت، قوم، و یا مذهبی ویژه ندارد. بلکه به عنوان یک شوق عمیق و پایدار، یک انتظار دیرین بشری، یک تکیه گاه اولیه، یک ساحل نجات در آینده ای دور یا نزدیک، در میان تمام توده ها، و در میان بیشتر طبقات رشد یافته ملل جهان به عنوان «گمشده عرفانی انسانی» با نامهای مختلف، همواره تجلی کرده است.<sup>(۱)</sup>

دیدگاه های کسانی دیگر را نیز ببینیم:

«فوتوریسم (Futurism) یعنی اعتقاد به دوره آخر الزمان و انتظار ظهور منجی غیبی و مصلح جهانی و بزرگ، از جمله مسائلی است که در اصول عقائد، جای مهمی را اشغال کرده است. فوتوریسم عقیده ای است که در کیش های آسمانی زوروستریانیسم (مذهب زردشت) و جودائیسیم (مذهب یهود) و سه مذهب عمده مسیحیت - کاتولیک، پروتستان، ارتودوکس - و به طور کلی در میان مذعیان نبوت به مثابه یک اصل مسلم، قبول شده و همگی بالاتفاق بشارت ظهور همچو مصلحی را دارند.»<sup>(۲)</sup>

«اعتقاد به وجود یک قائم که در آخر دنیا باید به نحوی خارق عادت و معجزه آسا ظهور کند و دنیا را پس از آن که پر از ظلم و جور شده از عدل و داد پر نماید و پایه ایمان را مستحکم بسازد، در اغلب مذاهب حتی در مصر قدیم وجود داشته است. این عقیده یکی از آرزوهای مبهم و دیرین بشریت و عجیبی نخواهد بود اگر می بینیم در هر زمان انسان امیدوار به آینده بهتری بوده است. انسان نه تنها می خواهد امید زندگی جاودان در ماوراء دنیای مادی به خود بدهد، بلکه مایل است منشأ کارهایی معجزه آسا و خارق عادت نیز واقع شده، آراء و عقاید خود را به وسیله قوای زمینی و آسمانی مستحکم و به دیگران مدلل و ثابت بکند. عامل عمده این عقیده، ایمان است.»<sup>(۳)</sup>

«... تخیل جماعت ها به طرز غریبی این معتقدات مربوط به «منجی بزرگ و مهدی

۱- دیباچه ای بر رهبری، صص ۹۲-۹۱

۲- خسروشاهی، سیدهادی، مصلح جهانی، ص ۵۵

۳- هدایت، صادق، درباره ظهور و علائم ظهور، ص ۵۵

قائم» را می‌پسندند. زیرا که توده، در برابر غم و اندوه زمان حال، دوست دارد تخم اُمیدی برای آینده بکارد. اقوامی که اثر آرزوها و آمال ملی، معذب (و تحت فشار) هستند، امیدشان به برآمدن طالع جدید است...<sup>(۱)</sup>

«... اعتقاد به بازگشت و ظهور منجی موعود، اختصاص به اسلام ندارد... پندارهای مشابهی را... می‌توان در میان اقوام دیگری نیز به فراوانی یافت ...»<sup>(۲)</sup>

۱- دارمس ته‌تر، مهدی، ترجمه محسن جهان سوز، ص ۲۲ به نقل از دیباچه‌ای بر رهبری، ص ۱۰۳

۲- گلدزیهر، خاور شناسی نامی، به نقل از همان، ص ۱۰۷